

Нельзя недооценивать и роль категории личности, новых концепций личности, в которых философия раскрывает современный смысл свободы, творчества, социальной ответственности человека.

Задача философии – наиболее адекватно и объективно раскрыть общество как сферу развертывания инновационно-образовательной деятельности. В этом контексте, в частности появилось постоянство фактора риска. Сегодня риск стал атрибутом повседневности и касается каждого. Безопасность сегодня выступает в качестве одой из основных ценностей современного общества, которая нередко служит для обоснования и оправдания различных политических, экономических, военных, административных и других решений.

Задача философии – исследовать и включить арсенал своих регулятивных средств образование как (гаранта или) проявления социальной, культурной и личностной безопасности, основанной на реализации творческого человеческого потенциала.

Еще одним важным аспектом философского регулирования образовательной-инновационной деятельности является исследование перехода иррациональных процессов и состояний, как потенциальной угрозы для общества, в состояние креативности: здесь не только освоение неопределенности, но и выявление условий появления инноваций. Частично это раскрыто в моделях социальной синергетики (переход хаоса в упорядоченность), но именно *получение инновационного содержания возникающего «порядка» или устойчивости* – это направление философского осмысления воздействия образования на поиски и выявление устойчивых состояний общественной системы.

Хотя в данной работе (статье) делаются лишь первые шаги в огромной теме, сформулированной в названии, но можно надеяться, что исследование в данном направлении получит свое продолжение (автор – М. П. Бузский).

УДК 165.642

О. О. Осетрова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА СУЇЦИД

Присвячено пошуку відповіді на питання: «Чому самогубства завжди були поширені у середовищі російської інтелігенції?».

Ключові слова: російська інтелігенція, народ, людська гідність, смерть, суїцид, самогубство, ідея.

Посвящена поиску ответа на вопрос: «Почему самоубийства всегда были распространены в среде российской интеллигенции?».

Ключевые слова: российская интеллигенция, народ, человеческое достоинство, смерть, суицид, самоубийство, идея.

This article is devoted to the search of answer to the question: «Why were suicides always extended among Russian intelligentsia?».

Key words: Russian intelligentsia, people, human dignity, death, suicide, self-murder, idea.

Феномен самогубства глибоко укорінений в історії людства. До нього вдавалися з найрізноманітніших мотивів люди, різні за походженням, соціальним станом, з різним рівнем освіченості. При цьому у науковій літературі відзначається, що, як правило, найчастіше вдаються до самогубства люди, не ниці духовно, а, навпаки, особистості з високим рівнем освіти і багатим внутрішнім світом. Це пояснює високий показник суїцидів у колі інтелігенції. Особливе місце тут належить російській інтелігенції, що має своєрідну природу. До того ж слід

відзначити, що явище самогубства має і певні національні особливості, згадаємо, Японію, Китай, Індію тощо. Тому дана стаття має за мету з'ясування національних особливостей російських самогубств, поширених у колі російської інтелігенції з моменту її зародження (кінець XVIII ст.). Оскільки ж одним з перших російських інтелігентів по праву вважається О. М. Радищев, остільки цілком зрозумілим є звернення до розгляду життєвого шляху та творчого доробку цього російського літератора-революціонера, що, між іншим, дозволяє ознайомитися нам з його танатологічними та суїцидологічними ідеями.

Базою для написання статті слугують праці видатних російських мислителів, зокрема, Ф. М. Достоевського, М. О. Бердяєва, Г. П. Федотова, які звертали свою пильну увагу на проблеми, пов'язані з розвитком та існуванням класу інтелігенції в Росії; окрім того, праця О. М. Радищева «Подорож з Петербурга до Москви» та дослідницька література, присвячена життю, смерті та творчості російського письменника, представника інтелігенції.

Наприкінці XVIII ст. у російському суспільстві відбулося остаточне виділення класу інтелігенції, котрому, як правило, були притаманні суїцидальні настрої та суїцидальна схильність, викликані, зокрема, процесами вільнодумства, поширеними у даному колі. Можливо, той ореол трагедійності, яким оповита російська інтелігенція, і слугує джерелом її підвищеної суїцидальності.

Незважаючи на те, що термін «інтелігенція» поширений у повсякденному вжитку, його зміст залишається недостатньо прозорим. Свого часу Боборикін пропонував розуміти під інтелігенцією ту частину мешканців, якій притаманний розвиток розумовий, освітній та розумний. Сам термін походить від лат. *intellegere* – осягати, схоплювати, бути знавцем.

Характерними ознаками інтелігенції як соціального стану є: ступінь інтелектуальності, відсутність забобонів, духовна рухливість, розумова гнучкість, здатність швидко мислити, з одного боку, а з іншого – більша лабільність, менша інстинктивність, що пов'язано із загрозою для власного життя.

У цілому інтелігенція завжди була втіленням своєрідного духовного стану, стрижнем якого слугує у першу чергу повага до особистості, що стосується як самого себе, так і інших людей, оскільки зберегти власну гідність і повагу до себе можна лише у випадку гідного і поважного ставлення до Іншого. Зазначена повага до особистості завжди узгоджувалася й тісно сполучалася з такими особистісними якостями, як незалежність і внутрішня свобода.

Філософський енциклопедичний словник 1998 р. подає наступне визначення, близьке до боборикінського: «Интеллигенция – свойственная человеку духовная разумная способность... духовно ведущий слой народа» [6, с. 182].

Цікавим стосовно російського суспільного поділу є другий момент у вищезазначеному визначенні. Справа у тому, що вже з XVIII ст. у Росії вживалися терміни: «народ» і «не-народ», тобто інтелігенція. В історії Росії між цими двома соціальними «утвореннями» встановилися специфічні стосунки:

1) «любов» інтелігенції до народу і пов'язаний з нею, за визначенням М. О. Бердяєва, «біс народопоклоніння», що супроводжувалися бажанням інтелігенції служити народу, жертвуючи собою з метою піднесення його до свого рівня;

2) байдужість народу до потягів самопожертви з боку інтелігенції. Адже ця самопожертва сприймалася народом як непрошена.

Проблеми взаємовідносин народу та інтелігенції завжди були у центрі уваги російських мислителів: Ф. М. Достоевський, М. О. Бердяєв, Г. П. Федотов та інші безпосередньо розглядали це питання. Так, Ф. М. Достоевський, пронизаний духом народу, у т. ч. на каторзі, неодноразово зазначав, що народ для інтелігентів, як його любителів, все ще є теорією і загадкою [2, с. 178]. На думку видатного російського мислителя, інтелігент любить народ таким, яким його собі уявляє, а не таким, який він є насправді, і більш того, продовжує міркувати російський провидець, «если б народ русский оказался впоследствии не таким, каким мы каждый его представили, то, кажется, все мы, несмотря на всю любовь нашу к нему, тотчас бы отступили от него без всякого сожаления» [2, с. 178].

Позиція самого Ф. М. Достоевського стосовно класу інтелігенції охоплювала наступні моменти:

- 1) інтелігенція не являє собою ідеалу для народу;
- 2) інтелігенція має вчитися у народу природній мудрості й народній правді, притаманних йому зсередини, але за умови, що сам народ прийме від інтелігенції те найкраще, що вона йому несе.

У випадку ж, якщо не відбудеться єднання інтелігенції з народом, прогноз Ф. М. Достоевського набуває трагічного характеру – загальна загибель.

У свою чергу, М. О. Бердяєв, характеризуючи інтелігенцію, наголошував на трагічності її свідомості, що набуло чіткого прояву у XIX ст.: «Это сознание – патологическое, в нем нет здоровой силы» [1, с. 111]. М. О. Бердяєв акцентував увагу на наступних рисах інтелігенції, що вирізняють її як культурний шар, до того ж – вищий:

- 1) відсутність міцних культурних традицій в російській історії;
- 2) нечутливість до органічного зв'язку з диференційованим суспільством;
- 3) почуття провини перед народом.

М. Бердяєв зазначав, що інтелігенція:

- 1) займала проміжок між царською владою та народним життям;
- 2) відчувала свою незахищеність перед народною темною безоднею.

Не маючи змоги асимілюватися з жодною із двох зазначених стихій, чужих їй за природою, відчуваючи небезпеку бути поглиненою народною «товщею», інтелігенція схилилася перед останньою – таємничою і незбагненою.

У результаті М. О. Бердяєв робить висновок, згідно з яким: ««Интеллигенция» не чувствовала себя органическим слоем русской жизни, она потеряла цельность, оторвалась от корней» [1, с. 111]. Близьким за змістом до зазначеного є висновок Г. П. Федотова, який, досліджуючи феномен інтелігенції, у свою чергу, виділив дві її характерні риси:

- 1) ідейність як особливий вид раціоналізму, що має етичну забарвленість;
- 2) безґрунтовність як відрив (від побуту, національної культури, національної релігії, держави, класу, від усіх соціальних і духовних утворень, що виростили органічно) [5, с. 408].

Зазначений відрив, на думку Г. П. Федотова, органічно призводить врешті-решт до втрати ідейності, що наслідком своїм має відчай.

Відчай же, у свою чергу, дозволимо собі продовжити думку видатного історика руської філософії і церкви, не знаходячи свого погамування, може виступати мотивом прийняття суїцидального рішення. У результаті – історична пам'ять руської інтелігенції, акцентує нашу увагу Г. П. Федотов, «как и память царя, подавлена кровью мучеников Радищевых, Рылеевых» [5, с. 425].

Тут слід відзначити наступний момент: історик руської філософії і церкви стосовно добровільної смерті О. М. Радищева наголосив, що у загибелі останнього руська інтелігенція не винна [5, с. 422]. Це безперечно за такого формулювання, але задумуємося над іншим: О. Радищев загинув, тому що був інтелігентом. Таким чином, зроблено зовсім інший акцент: не на зовнішньому впливові, а на внутрішньому.

З нашої точки зору краще за всіх відповів на питання: «Чому таким поширеним у суспільстві є феномен самогубства?» видатний російський мислитель XIX ст. Ф. М. Достоевський, який приділив багато уваги дослідженню даної проблематики. З його точки зору феномен суїциду зумовлений:

- 1) відсутністю в людині вищої ідеї, без якої не може існувати ні людина, ні нація (такою вищою ідеєю для самого мислителя була ідея про безсмертя людської душі);
- 2) відірваність від власного коріння (іншими словами, безґрунтовність), що є нічим іншим, як втратою Бога;

3) сімейна і суспільна роз'єднаність (можна порівняти з тим суспільним явищем, яке Е. Дюркгайм у своєму славнозвісному есе «Самогубство: Соціологічне дослідження» визначив, як аномію – відсутність, бездіяльність норм, що повинні регулювати соціальне життя).

Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що тези Ф. М. Достоєвського, між іншим, безпосередньо стосуються самогубств, поширених у колі інтелігенції: безгрунтовність призводить до ануляції значущої ідеї, що наслідком своїм може мати відчай, а головне – утрату сенсу життя, що часто виступає своєрідним узагальненим суїцидальним чинником, котрий, як правило, доповнюється безліччю різноманітних варіацій на тему: «Страждання і душевний біль людини».

Простежимо, як вищевикладені загальнотеоретичні положення працювали у реальності. Так, перший приклад реалізованого суїциду являє нам смерть «руського вертера» М. Сушкова (1775–1792) – сімнадцятирічного поміщика, автора повісті «Російський Вертер» – філософського листа у дусі й стилі Й. В. Гете. Алгоритм дій юного М. Сушкова був наступним: відпустив на волю своїх кріпаків, написав листа і застрелився (як гетевський Вертер). Припустимо, що навіть відпустивши своїх кріпаків, він бачив невідповідність ідеалу російській дійсності, а почуття від цього несли розпач, відчай, незадоволеність, що наслідком своїм мало прийняття суїцидального рішення та його втілення у дійсності. Вибір же засобу (пістолета) був, у свою чергу, зумовлений «романтикою» пострілу гетевського Вертера.

Сума, в'язниця, самогубство – такими були трагічні життєві віхи О. М. Радищева, який не змірився з тим, що людською гідністю постійно і легко нехтують. Але починалося все інакше: вдала кар'єра (очолював петербурзьку таможню, що відкривало йому шлях до міністерського посту), щасливий шлюб, діти. А далі – смерть дружини; друк книги «Подорож з Петербурга до Москви», вихід якої, до речі, можна розцінювати як завуальований (свідомо чи підсвідомо?) крок до самогубства, оскільки цей твір містив смертний вирок кріпосництву і самодержавству.

З книгою знайомиться Катерина II, резюме якої: автор – бунтівник, гірший за Пугачова. Арештовують петербурзького купця Герасима Зотова, у книжкову лавку якого поступило двадцять шість екземплярів «Подорожі». Зотов називає Радищева, і останнього теж арештовують. Вирок виноситься спочатку книзі, а потім і автору – смертний вирок, на виконання якого він чекає півтора місяці, але вирок замінюють десятирічним засланням до Ілімського острогу (у зв'язку з вдалим укладанням миру зі Швецією). Нові життєві перипетії: новий шлюб, народження дітей; смерть Катерини II, амністія, смерть другої дружини, калужке заслання, повна амністія, повернення до Петербурга на початку царювання Олександра I, державна служба (взяв участь у розробці нових законів) – важливий етап у житті О. М. Радищева.

Літератор-революціонер, складаючи закони, наголосив на необхідності скасування кріпацтва, тілесних покарань і привілеїв. Така «нахабність» викликала гнів і погрозу поверненням до Сибіру з боку голови комісії графа Завадовського. Сучасний дослідник Г. Чхартишвілі саме цю погрозу вважає тим поштовхом, що стимулював прийняття О. М. Радищевим суїцидального рішення, яке він і втілює у реальності. Іншою думки дотримується М. Я. Ейдельман, відкидаючи як точку зору Г. Чхартишвілі, так і припущення версії щодо божевілля російського літератора, відзначаючи, що тільки внутрішній конфлікт останнього міг послужити причиною його самогубства.

М. Я. Ейдельман вважає, що життя О. М. Радищева могло піти одним з трьох наступних шляхів:

- 1) стати, «як всі», тобто – кріпосником, але це було для нього неприйнятним;
- 2) революційний шлях, на який він став, але сумніви й розчарування зробили й цей шлях неприйнятним;
- 3) мирне просвітництво, реформаторство, але й цей шлях не задався. І ось тут останньою краплиною й стали слова графа Завадовського, але саме останньою краплиною, а не глибинною причиною, якою, на думку дослідника, послужили сумніви.

Певне світло на самогубство О. М. Радищева проливає його ставлення до смерті й самогубства, тобто танатологічні й суїцидологічні погляди, що відбилися у його творах. Так, у своїй «Подорожі» літератор зазначає, що смерть робить людину просто людиною [4, с. 21], і далі: «Но в мире сем все приходит на прежнюю степень, ибо все в разрушении свое имеет начало» [4, с. 55]. Окрім того, з тексту видно, що

О. М. Радищев припускав порівняння смерті зі сном, під час якого людина припинить будь-що відчувати, а її душа доскоху буде мандрувати.

Таким чином, смерть уявлялася О. М. Радищевим як сон, як начало. Звідси, логічно припустити, що йому був не властивий страх смерті, і, більш того, вона була для нього свідченням нового, можливо, того нового, якого він прагнув за життя, але зрозумів, що у своєму не дочекається. Наслідуючи заклик Катона, він проголошує: «Умри на добродетель» [4, с. 107] – заклик, що, між іншим, виступав гаслом стоїків. Сам письменник, на відміну від багатьох людей, які не в змозі побороти страх смерті, усвідомлював, що смерть – закон, якого не можна оминати.

Окрім того, О. М. Радищев у своїй творчості піднімав і проблему евтаназії, яка тісно перетинається з суїцидологічною проблематикою. При цьому, якщо висловлюватися сучасною мовою, він виступав за евтаназію: «...не есть убийца, избавляя страждущего от конечного бедствия или скорби. Друг наш долженствовал умереть, и час врачом был ему назначен по нелживым признакам, то не все ли равно было для нас, что болящий скончает жизнь свою мгновенно или продлится она в нем на час еще один; но то не равно, что продолжится в терзании несносном. Мы потеряют его были уже осуждены» [4, с. 296–297]. При цьому письменник припускав, що лікар може помилитися, але твердо вірив у те, що не може помилитися у свій смертний час сама людина, яка страждає. Звідси, він був впевнений у правоті того, хто бажає померти раніше, ніж скінчатися муки.

Висновок. Найвірогідніше, страждав і сам О. М. Радищев, причому його страждання мали не фізіологічний характер, а душевний. Таким чином, він у своєму житті реалізував те, що обміркував теоретично, – смерть. Це єдине, що йому (з його поглядами на смерть і добровільну смерть) залишалося. На жаль, він не зміг реалізувати у дійсності свою ідейну програму, але зміг дотриматися гасла: «Помри на добродетель!» Не випадково ж О. М. Радищев зазначав, що безпристрасність є моральна смерть, а вона набагато страшніша за смерть тілесну, оскільки остання не торкається душі.

У цілому ж слід відзначити: представники російської інтелігенції добровільно йшли з життя, бо ідеал і реальність не співпадали, що викликало біль, страждання і бажання зберегти неушкодженою свою людську гідність.

Перспективи. Дана стаття послужить підґрунтям для подальшого дослідження феномена суїциду, осмислення якого займає важливе місце в історії російської філософської думки.

Бібліографічні посилання

1. Бердяев Н. А. Миросозерцание Достоевского / Н. А. Бердяев // Н. Бердяев о русской философии. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – Ч. 1. – 288 с.
2. Достоевский Ф. М. Дневник писателя / Ф. М. Достоевский. – М. : Эксмо, 2006. – 672 с.
3. Дюркгайм Е. Самоубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм. – К. : Основи, 1998. – 519 с.
4. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву: Очерки. Стихотворения / А. Н. Радищев. – М. : Эксмо, 2006. – 608 с.
5. Федотов Г. П. Трагедия интеллигенции / Г. П. Федотов // О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М. : Наука, 1990. – С. 403–443.
6. Философский энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Грицанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
7. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство / Григорий Чхартишвили. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.
8. Эйдельман Н. Я. Вослед Радищеву / Н. Я. Эйдельман // Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву: Очерки. Стихотворения. – М., 2006. – С. 550–605.

Надійшла до редколегії 27.01.11